

***ВИКОРИСТАННЯ ОРНИХ ЗЕМЕЛЬ І ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В
АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ***

***M.V. ZOS-KIOR USE OF ARABLE LAND AND TRANSFORMATION PROC-
ESSES IN THE AGRARIAN SECTOR OF UKRAINIAN ECONOMY***

М.В. ЗОСЬ-КІОР,

кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту і права Луганського національного аграрного університету

В статті досліджені питання найбільш раціональних підходів до використання ріллі під посіви сільськогосподарських культур з одночасним застосуванням найсучасніших виробничих технологій в рослинництві, відведення нормованих площ під чисті та зайняті пари, а також подальшої трансформації орних земель у певній мірі у сіножаті та культурні пасовища, спираючись на передовий в цьому відношенні досвід.

The article explored the question most rational approaches to the use of arable land cultivated with crops while using modern technologies in crop production, allocation of normalized area under the net and engaged fallows, and further transformation of arable land to some extent in hayfields and pasture, based on advanced experience in this regard.

Ключові слова: *аграрний сектор економіки, аграрні формування, рілля, земельні трансформації, раціональні підходи, виробничі технології.*

Key words: *agrarian sector of economy, agrarian enterprises, arable land, land transformation, rational approaches, manufacturing technology.*

Постановка проблеми. Вирощування сільськогосподарських культур та рослинництво взагалі є основою галуззю аграрного сектору економіки України, оскільки від них залежить як забезпечення населення продовольчими товарами, так і тваринництва - кормовими ресурсами. На протязі періоду з 1990 по 2011 рік у рослинництві сталися досить суттєві зміни. Наприклад, посівні площі під зерновими і зернобобовими культурами у 1990 році дорівнювали 14583 тис. га, а у 2011 р. – 15724 тис. га; цукровими буряками, відповідно, 1607 тис.

га і 532 тис. га; соняшником -1636 тис. га і 4739 тис. га; кормовими культурами – 11999 тис. га і 2477 тис. га.

Як бачимо, за цей період часу скоїлося багато негативного. Наприклад, площі, що зайняті під соняшником, перевищують допустимі межі. Подібні ж тенденції ведуть до виснаження ґрунтів. Негативні прояви заключаються також і у значному коливанні по роках урожайності всіх сільськогосподарських культур. Ми знаходимося у великій залежності від погодно-кліматичних умов того чи іншого року. Для рослинництва України характерним є і відсутність його стабільного розвитку. Тому проблем, щодо використання земельних ресурсів у рослинництві, прояву трансформаційних процесів в землеробстві, існує дуже багато, що обумовлює актуальність їх наукового дослідження.

Аналіз останніх наукових досліджень та публікацій. Основополагаючим фундаментом для проведення наукових досліджень і написання даної статті являлися праці вчених з вирішення проблеми функціонування аграрного сектору економіки України та системи управління земельними ресурсами сільськогосподарських товаровиробників. До таких спеціалістів приналежать П.Т.Саблук, В.Г.Ткаченко, В.І.Богачов, М.М.Федоров, М.В.Присяжнюк, В.Я.Месель-Веселяк, М.В.Зубець, І.М.Буздалов, М.В.Гладій та інші наукові дослідники.

Одні вчені зосереджують свою увагу на широкому спектрі питань, зокрема, проведенні аграрної та земельної реформ, удосконаленні економічного механізму функціонування агропромислового комплексу нашої держави, концептуальних засад раціоналізації процесів ціноутворення в ринкових умовах, а також ряд інших аспектів [1, 2, 6, 8-10]. Окрема група науковців розглядає проблеми, більш наближуючись до рівня сільськогосподарських підприємств, особистих селянських господарств, фермерів, агрохолдингів, товарних бірж, агроторгових домів, оптово-продовольчих ринків, обслуговуючих кооперативів [3, 4, 5, 7]. Вони теж вирішують дуже важливі і досить конкретні питання подальшого розвитку виробництва сільськогосподарської продукції в галузях рослинництва, тваринництва, переробки сировини щодо виготовлення продовольчих товарів, збільшення їх асортименту і т. ін. Але проблема використання ріллі в ході трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки України напередодні формування ринку землі досліджена недостатньо.

Мета статті полягає в обґрунтуванні найбільш раціональних підходів до використання ріллі під посіви сільськогосподарських культур з одночасним застосуванням найсучасніших виробничих технологій в рослинництві, відведення нормованих площ під чисті та зайняті пари, а також подальшої трансформації орних земель у певній мірі у сіножаті та культурні пасовища, спираючись на передовий в цьому відношенні досвід.

Виклад основного матеріалу. Наукові дослідження проводились нами, охоплюючи всю територію України, а більш ґрунтовно і докладніше – аграрний сектор економіки Луганської області в розрізі вісімнадцяти сільськогосподарських районів. Для нашої країни характерним являється надзвичайно високий рівень освоєності земельного фонду та розораності сільськогосподарських угідь. Остання на сьогоднішній день становить в середньому приблизно 80 %, а в окремих областях України - до 90%. Надмірна розораність нашої території збільшує еродованість сільськогосподарських угідь. Таких земель в Україні налічується десь біля 15 млн. га. Щорічно площа еродованих угідь збільшується в середньому на 85-90 тис. га і, як результат, ми безповоротно втрачаємо родючість чорноземів.

Важливим моментом стосовно оптимізації земельного фонду нашої держави мають стати заходи щодо вилучення з інтенсивного обробітку деградованих та низькопродуктивних земель, зокрема, сільськогосподарських угідь, в тому числі це стосується і ріллі. Дані ґрунти характеризуються негативними властивостями, низькою родючістю, а їх подальше використання за призначенням є економічно недоцільним і неефективним.

Показники передового досвіду в світі демонструють, що підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва можливе за умов досить інтенсивного використання ґрунтів з наявністю високого рівня родючості і зниження матеріально-економічних вкладень у низькопродуктивні землі. Досвід, наприклад, багатьох західноєвропейських країн і США свідчить, що досить значну частину деградованих та сильноеродованих земель з метою їх поліпшення доцільно переводити в природні кормові угіддя. Для України, як на наш погляд, буде дуже розумним суттєво скоротити площі орних земель, а також екстенсивні підходи й методи до здійснення аграрного виробництва. В якості ж компенсаційних заходів на скорочених площах ріллі застосовувати найновітніші виробничі технології в рослинництві, більш високоврожайні сорти сільськогосподарських культур, інші досягнення науково-технічного прогресу, що дозволить підвищити рівень інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Структура ґрунтового покриву України і достатньо гарні погодно-кліматичні умови дозволяють вирощувати багаточисленні сільськогосподарські культури у відповідності з розподілом тепла, вологи і ґрунтового родючого потенціалу по всій території і окремих регіонах [4]. За даними цього ж літературного джерела до особливо цінних продуктивних земель у складі ріллі належать в ранжируваному порядку землі Полтавської області – 81,0%, Тернопільської – 79,4%, Черкаської – 73,3%, Сумської – 67,6%, Харківської – 57,3%, Київської – 55,3%, Хмельницької – 54,4%, Кіровоградської – 53,0%, Вінницької області – 51,1%.

Найнижчий показник мають землі Волинської області – 12,0%, тобто останнє місце в ранжируваному ряду серед 25-ти областей (разом з автономною республікою Крим) Украї-

ни. Луганська ж область знаходиться на 22-му місці (20,3%), а сусідня Донецька – на 16 – му місці (34,6%).

Таким чином, ґрунтовий покрив південно-східного регіону або Донбасу (Луганської і Донецької областей) не самий кращий в Україні, але ж і тут маються деякі переваги, наприклад, досить підходящі природно-кліматичні умови для вирощування таких сільськогосподарських культур, як соняшник, кукурудза, широкого асортименту овочів, продовольчих баштанних, зернових колосових, плодів, ягід, винограду, інших теплолюбивих культур.

Стосовно ж озимої пшениці, як основної для нашої держави стратегічної продукції, то найбільша продуктивність ріллі має місце в Центральному Лісостепу, який умовно можна позначити «пшеничним поясом України». А щодо кукурудзи на зерно, то найбільша продуктивність орних земель спостерігається у західній частині країни, Вінницькій, Київській та Черкаській областях. Неможливо оставити без уваги і соняшник, що входить до складу технічних або ж олійних культур. Територія з високими урожаями соняшнику (19-24 ц/га) обмежується умовними контурами з півночі: Чернівці – Харків, а з півдня: Кіровоград – Запоріжжя.

Розглянемо аналітичні матеріали (табл.1) стосовно урожайності і посівних площ під культурами на протязі суттєвого для України відрізка часу, тобто з 1990 по 2011 роки.

Стійкого, за великим рахунком, зростання урожайності зернових та зернобобових культур, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів відкритого ґрунту не спостерігається. Урожайність названих сільськогосподарських культур піддається досить значному коливанню по аналізуємих роках, що можна пояснити в основному дуже великою залежністю аграрного виробництва України від погодно-кліматичних умов. В цьому як раз і заключаються слабкість та обмеженість економічних можливостей держави. По зерновим та зернобобовим культурам проглядається тенденція розширення посівних площ; під цукровими ж буряками, навпаки, - дуже значне їх скорочення.

Посівні площі під соняшником – неприпустимо зростають. В такому разі треба сказати про зловживання даною культурою, неприпустиме виснаження ґрунтів за рахунок надмірного захоплення соняшником. Під кормовими культурами за розглядаємих проміжок часу посівні площі катастрофічно скоротилися, як пряме віддзеркалення прояву явно негативних тенденцій у тваринництві і, перш за все, значного скорочення поголів'я худоби, і птиці.

Таблиця 1. - Динаміка урожайності і посівних площ основних сільськогосподарських культур в Україні

Роки	Зернові та зернобобові культури		Цукрові буряки (фабричні)		Соняшник		Картопля		Овочі відкритого ґрунту		Кормові культури, тис. га
	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	урожайність, ц/га	посівні площі, тис. га	
1990	35,1	14583	276	1607	15,8	1636	117	1429	149	456	11999
1991	26,5	14671	234	1558	14,6	1601	95	1533	128	477	11555
1992	27,9	13903	194	1498	13,0	1641	119	1702	110	500	11707
1993	32,1	14305	22	1530	12,7	1637	137	1552	130	474	11287
1994	26,8	13527	192	1485	9,1	1784	105	1532	115	457	11881
1995	24,3	14152	205	1475	14,2	2020	96	1532	120	503	10898
1996	19,6	13248	183	1359	10,5	2107	119	1547	112	476	11026
1997	24,5	15051	176	1104	11,5	2065	106	1579	114	480	9720
1998	20,8	13718	174	1017	9,3	2531	102	1513	123	459	9236
1999	19,7	13154	156	1022	10,0	2889	82	1552	111	497	8653
2000	19,4	13646	177	856	12,2	2943	122	1629	112	538	7063
2001	27,1	15586	183	970	9,4	2502	108	1604	123	490	6375
2002	27,3	15448	189	897	12,0	2834	104	1590	124	479	5858
2003	18,2	12495	201	773	11,2	4001	116	1585	139	480	5074
2004	28,3	15434	238	732	8,9	3521	133	1556	149	476	4243
2005	26,0	15005	248	652	12,8	3743	128	1514	157	465	3738
2006	24,1	14515	285	815	13,6	3964	133	1464	171	469	3277
2007	21,8	15115	294	610	12,2	3604	131	1453	152	451	3028
2008	34,6	15636	356	380	15,3	4306	139	1413	174	458	2750
2009	29,8	15837	315	322	15,2	4232	139	1409	183	451	2658/
2010	26,9	15090	279	501	15,0	4572	132	1408	174	462	2599
2011	37,0	15724	363	532	18,4	4739	168	1439	195	498	2477
2011 р. 1990р. , %	105,4	107,8	131,5	33,1	116,4	289,6	143,5	100,7	130,8	109,2	20,6

Одержати високий урожай тієї чи іншої продукції – це дуже складне і багатоаспектне проблематичне питання. Оскільки земельні ресурси є визначальним чинником при формуванні результатів сільськогосподарської діяльності, то врахування еколого-агрохімічного стану ґрунту є обов'язковим для оцінки потенційних можливостей сільськогосподарських товаровиробників. Агрономічною практикою встановлена доцільність відповідного коригування на зміну якості ґрунтів. Навіть не за рахунок наукових досліджень, а практичним оком агронома помічена наявність залежності результативних показників у рослинництві, тобто валової продукції, виручки, пов'язаної з її продажем, прибутку від основоположних чинників виробництва, а саме земельних, трудових ресурсів, основних засобів, оборотних активів, застосовуваних в землеробстві, тощо.

Стосовно продуктивності галузей рослинництва Луганської області, то їх сучасний стан є прямим відображенням всіх проблем, характерних загалом і для самої України. Аналітичні матеріали, щодо вказаної області, приведені в табл. 2. Згідно зі встановленим ранжируванням виділяються такі райони, як Сватівський, Троїцький, Новопсковський, Біловодський, Старобільський і т. ін. Найбільш високою урожайністю зернових культур відрізняються господарства Свердловського району, соняшника – Сватівського, картоплі – Марківського, овочів – Свердловського, плодів та ягід – господарства Слов'яносербського району Луганської області.

Ефективність використання орних земель не може бути охарактеризована якимось одним показником, бо процес використання ґрунту є багатограним, визначається багатьма природними і економічними чинниками. В даному разі необхідно мати системний підхід. Одним з найважливіших критеріїв ефективності використання земельно-ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств є продуктивність угідь, яка визначається урожайністю вирощуваних культур у сівозмінах і залежить від ґрунтових і погодно-кліматичних умов, рівня розвитку продуктивних сил тієї чи іншої держави при забезпеченні найбільш оптимальної відповідності фактичної структури землекористування природно-економічним умовам регіонів.

У зв'язку з цим треба визначитися з реальною потенційною продуктивністю наших земель та максимально можливими урожаєм сільськогосподарських культур при наявному рівні селекції у рослинництві та відповідних системах землеробства. Загальновідомо в науці, що найвищий потенційно можливий урожай сільськогосподарських культур можна отримати за умов регулювання всіх чинників росту і розвитку культурних рослин, зокрема, створення умов максимальної реалізації їх генетично можливої продуктивності і максимального рівня використання фізіологічно активної радіації.

Таблиця 2. - Урожайність і валове виробництво сільськогосподарської продукції по Луганській області за 2011 р.

Сільськогосподарські райони	Урожайність сільгоспкультур, ц/га					Валове виробництво сільгосппродукції, т					Ранжируваний ряд за зерновими культурами
	зернові культури	соняшник на зерно	картопля	овочі	плоди та ягоди	зернові культури	соняшник на зерно	картопля	овочі	плоди та ягоди	
Антрацитівський	24,5	14,0	113	221	25,7	41445	14354	15343	11788	706	14
Біловодський	28,4	16,2	116	212	3,8	104427	53199	10909	10908	144	4
Білокуракинський	26,3	15,2	116	202	9,0	77792	32870	10230	6873	254	7
Краснодонський	19,2	9,8	113	169	61,5	38604	9942	12124	15853	572	15
Кремінський	19,1	15,9	115	210	21,4	57006	42136	19846	28815	719	10
Лутугинський	19,2	10,5	114	216	78,5	21741	8117	17449	7560	1971	17
Марківський	29,2	18,2	118	218	4,2	77654	36727	8636	6559	165	8
Міловський	25,6	17,6	114	223	77,4	60541	31882	6886	6437	147	9
Новоайдарський	24,1	16,3	116	215	24,3	55226	28855	11630	17870	577	11
Новопсковський	26,5	17,4	115	207	62,8	104902	5144	20118	13456	339	3
Перевальський	18,1	10,1	116	242	63,5	10822	1802	31706	12731	5310	18
Попаснянський	22,5	15,3	115	245	40,3	35305	13382	23170	24196	1743	16
Сватівський	29,1	18,9	115	216	76,3	145096	67125	16168	12951	397	1
Свердловський	30,5	15,9	114	248	75,7	47698	12094	12097	3909	1172	12
Слов'яносербський	23,4	18,2	116	205	82,3	46132	17957	15770	17268	2221	13
Станично–Луганський	24,9	14,0	114	224	53,0	91427	38315	44923	38699	1231	6
Старобільський	22,7	15,6	115	205	54,5	97653	52286	17398	15247	381	5
Троїцький	29,0	17,1	117	207	78,5	131110	59332	9438	7291	345	2
Луганська область	25,5	16,1	115	217	52,6	1268526	578717	389473	304786	33465	x

У випадку, коли коефіцієнт використання тільки що згаданого показника буде дорівнювати 1,5 % при ґрунтово-кліматичних умовах нашої країни можна, за словами спеціалістів, отримати урожайність пшениці в середньому більше ніж 68 ц/га, цукрових буряків – 410 ц/га, а якщо відмічений коефіцієнт становить 3% - 132 ц/га і 825 ц/га, відповідно.

Ще за часів СРСР в середині 80-х років урожайність озимої пшениці на держсортоділянках України при коефіцієнті використання фізіологічно активної радіації 1,5% складала в зоні Степу в середньому 48,5 ц/га, Лісостепу – 43 ц/га, Полісся – 34,5 ц/га. Лише в сприятливі за погодно-кліматичними умовами роки («ідеальні» умови виробництва) урожайність озимої пшениці на держсортоділянках в зонах Степу і Лісостепу, як то кажуть, «підтягувалась» до потенційно можливої урожайності, тобто в середньому до рівня 64 ц/га. Звичайні сільськогосподарські підприємства з їхніми технологіями, агротехнікою, рівнем використання всіх інших досягнень НТП дуже поступалися перед держсортоділянками України щодо показників урожайності основних рослинницьких культур. За даними окремих досліджень [4, 6] невичерпані резерви звичайних сільськогосподарських підприємств стосовно показників урожайності становлять, таким чином, по групі зернових культур приблизно 37%, в тому числі по озимій пшениці – 32,5%; кукурудзі на зерно – в середньому 54,2%.

Вся сутність зводиться до того, що продуктивний потенціал орних земель України за умови навіть його простого відтворення є дуже високим, що відкриває досить широкі можливості систематичного нарощування урожайності вирощуємих сільськогосподарських культур.

Про те, як використовується земельно-ресурсний потенціал Луганської області, свідчить динаміка посівних площ сільськогосподарських культур за період з 2000 по 2011 роки (табл. 3). З приведених аналітичних даних таблиці ми бачимо, що за цей проміжок часу збільшилися посівні площі загалом на 1,4 %, зокрема, під зерновими культурами – на 14,0%, озимими зерновими – 162,1%, зернобобовими – 31,8%, соняшником – 56,2%, ріпаком – на 800% і т. ін. Під картоплею, овоче-баштанними і кормовими культурами посівні площі значно зменшилися. Внутрішня структура посівів свідчить, що найбільшу питому вагу займають зернові культури (52,1%), зокрема, озимі зернові (31,5%) і технічні культури, тобто соняшник – 36,7%. На превеликий жаль, систематично, із року в рік скорочувалися площі під чистими або чорними парами, як видно з матеріалів таблиці, з 253,2 тис. га до 92,2 тис. га. Напевно, порушуються і науково обґрунтовані сівозміни, бо питома вага соняшнику дуже висока. Мають місце і ряд інших негативних тенденцій або напрямків господарської діяльності щодо питань раціонального використання потенційних можливостей земельних багатств України і її окремих регіонів.

Таблиця 3. - Динаміка посівних площ сільськогосподарських культур

по Луганській області, тис. га

Сільськогосподарські культури	Роки							2011р до 2000р %	Внутрішня структура за 2011 р., %
	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011		
Уся посівна площа	980,3	950,1	963,7	1007,7	1009,8	959,1	994,4	101,4	100
Зернові культури	454,3	528,5	531,5	536,6	526,5	455,7	518,1	114,0	52,1
у т. ч.: озимі зернові	119,7	280,2	237,5	310,2	328,7	285,4	313,8	262,1	31,5
з них: пшениця	97,9	266,8	227,7	294,1	304,2	261,7	286,1	292,2	28,7
жито	21,2	12,5	7,6	11,0	12,6	8,5	10,3	48,5	1,0
ячмінь	0,6	0,9	2,2	5,1	11,9	15,2	17,4	2900,0	1,7
ярі зернові	334,6	248,3	294,1	226,4	197,8	170,3	204,3	61,1	20,5
з них: пшениця	0,7	3,4	2,4	1,0	1,3	1,0	0,5	71,4	0,05
жито	0,1	0,1	-	0,0	0,0	-	0,0	-	-
ячмінь	122,5	145,9	152,7	88,1	102,8	82,3	80,8	65,9	8,1
овес	31,6	21,8	20,1	22,4	28,2	15,7	13,5	42,7	1,3
кукурудза на зерно	87,9	46,0	66,2	68,7	45,1	50,0	72,3	82,2	7,2
просо	70,5	15,1	13,8	13,4	10,9	7,5	12,9	18,3	1,3
гречка	15,0	10,3	13,1	7,1	4,3	2,9	7,2	48,0	0,7
Зернобобові	4,4	5,4	4,2	1,9	2,2	4,1	5,8	131,8	0,5
з них: горох	4,1	5,0	3,8	1,6	2,0	3,8	5,5	134,1	0,5
Технічні культури	242,1	278,2	303,6	349,9	361,8	385,8	369,1	152,4	37,1
у т. ч.: цукрові буряки	7,0	1,0	1,1	0,4	-	0,2	0,0	-	-
соняшник	233,7	274,4	293,3	336,8	354,5	376,7	365,2	156,2	36,7
соя	0,6	0,5	1,0	1,1	0,8	1,2	0,8	133,3	0,2
ріпак	0,1	1,1	5,2	9,7	3,3	4,0	0,9	900,0	0,2
Картопля і овоче-баштанні культури	72,0	53,5	58,5	56,6	55,5	55,9	51,4	71,3	5,2
у т. ч.: картопля	47,8	39,0	41,5	39,7	39,2	38,9	34,0	71,1	3,4
овочі відкритого ґрунту	19,5	13,5	13,8	13,7	13,5	14,0	13,9	71,2	1,8
Кормові культури	211,9	89,9	70,1	64,6	66,0	61,7	55,8	26,3	5,6
у т. ч.: кукурудза на силос і зелений корм	80,0	28,1	21,7	18,3	24,2	22,3	16,8	21,0	1,7
однорічні трави	35,9	16,6	11,4	9,5	9,8	8,8	8,5	23,6	0,8
багаторічні трави	89,4	40,1	31,2	31,7	27,0	25,5	25,8	28,8	2,6
Площа чистих парів	253,2	190,3	130,7	106,7	107,9	121,8	92,2	36,4	x

Висновки

Таким чином, в результаті проведених нами досліджень, встановлено, що найбільш раціональне використання ріллі і подальша трансформація земельних ресурсів в аграрному секторі економіки України заключаються в оптимізації структури посівних площ під сільськогосподарськими культурами, які краще за все відповідають ґрунтовим і природно-кліматичним умовам їх вирощування на території України.

Далі трансформація земельних ресурсів повинна відповідати завданням забезпечення українського населення широким асортиментом продуктів харчування, а у відповідності з цим, треба досягти оптимізації перерозподілу сільськогосподарських угідь на користь культурних пасовищ і сіножатей, площ під садами, ягідниками і виноградниками з одночасним вирішуванням економічних проблем, захисту ґрунтів при наявності процесів водної та вітрової ерозії і т. ін.

Використання орних земель повинно супроводжуватися впровадженням сучасних технологій в рослинництві, органічного землеробства, досягнень селекції, агротехнічних заходів, науково-технічного прогресу по всіх напрямках агрономії і землеробства. Матеріали дослідження вміщують в собі також і ряд інших досить суттєвих, як для науки, так і практичної діяльності висновків та пропозицій щодо аграрного виробництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.]; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка; М.М. Федорова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
2. Аграрная реформа в Украине : региональные аспекты / [Ткаченко В.Г., Богачев В.И., Бабак Ю.Н. и др.]; под ред. проф. В.Г. Ткаченко, проф. В.И. Богачёва. – Луганск : Книжковий світ, 2003. – 160 с.
3. Буздалов І.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві / [І.М. Буздалов, С.М. Крилатих, О.О. Ніконов та ін.]. – К. : ІАЕ УААН, 1998. – 435 с.
4. Гладій М.В. Використання виробничо-ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки України (питання теорії, методології і практики): монографія / М.В. Гладій. – Львів, 1998. – 298 с.
5. Добряк Д.С. Теоретичні засади сталого розвитку землекористування у сільському господарстві / Д.С. Добряк, А.Г. Тихонов, Н.О. Гребенюк. – К. : Україна, 2004. – 136 с.
6. Зубець М.В. Наукові основи агропромислового виробництва в зоні Полісся і Західного регіону України / М.В. Зубець, В.П. Ситник, В.О. Круть. – К. : Урожай, 2004. - 556 с.
7. Мармуль Л.О. Механізм формування диверсифікаційної політики підприємства в умовах трансформаційної економіки / Л.О. Мармуль, М.М. Радєва. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 198 с.
8. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва / В.Я. Месель-Веселяк. – К. ІАЕ УААН, 1999. – 272 с.
9. Пилипенко О.О. Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання / [за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Амбросова, Г.Є. Мазнева]. – К. : ІАЕ, 2001. – т.1. – 831 с.
10. Федоров М.М. Економічні проблеми земельних відносин у сільському господарстві / М.М. Федоров. – К. : ІАЕ, 1998. - 224 с.